

DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARINDA

İMGELER

VE

MOTİFLER

Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Ali GÜZELYÜZ

Editör: Dr. Serpil KOÇ

Demavend Yayınları
Elektronik Yayınlar Serisi: 27
İstanbul, Kasım 2022
Yayın yönetmeni: Neval GÜZELYÜZ
Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Ali GÜZELYÜZ
Editör: Dr. Serpil KOÇ
Kapak resmi: Gültekin ÇİZGEN
Kapak tasarımı ve iç düzen: Demavend
Dili: Türkçe

© Bütün hakları saklıdır. 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Yasası'nın hükümlerine göre bu kitabın tamamı ya da bir bölümünün, Demavend Yayınları'nın yazılı izni olmadan elektronik, mekanik, fotokopi veya herhangi bir kayıt sistemi ile yayınlanması, çoğaltılması ya da depolanması yasaktır.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51286
ISBN: 978-625-7087-30-8

Kütüphane Bilgi Kartı (Cataloging-in-Publication Data)

1. Doğu dilleri ve edebiyatları 2. İmgeler 3. Motifler

Demavend Yayınları
Başak Mah. Mimar Sinan Cad. Vadipark, D14 Blok, D. 47
Başakşehir-İSTANBUL
☎ 0090 212 500 36 07-0090 212 487 62 98

E-mail: demavendyayinlari@gmail.com

Web: http://www.demavend.com.tr

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FARS DİLİ VE EDEBİYATINDA İMGELER VE MOTİFLER

ALİ ŞİR NEVÂÎ'NİN FARŞÇA ŞİİRLERİNDE SU İMGESİ 232-253

A. HİLAL KALKANDELEN.....

İRAN SİNEMASINDA ÖTEKİ ÇOCUK İMGESİ 254-267

AYSEL YILDIZ EROL.....

XV. YÜZYILDA ŞAİR REKABETİ VE RAKİP İMGESİ..... 268-296

ELİF ÇEVİKER.....

KLASİK FARS ŞİİRİNDE HIZIR MOTİFİ 297-353

GÜNEŞ MUHİP ÖZYURT.....

KLASİK FARS ŞİİRİNDE MİTOLOJİK VE İRFANÎ MOTİF OLARAK “CÂM-I CEM” 354-382

MİTAT ÇEKİCİ.....

HÂCÜ-Yİ KİRMÂNÎ'NİN GAZELLERİNDE RİND VE ZAHİD 383-409

NURDAN KABAN.....

ŞAHNÂME'DE ÖLÜM MOTİFİ..... 410-431

SERPİL YILDIRIM.....

ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINDA ORTAK BİR İMGE OLARAK ALKARISI
İNANCININ EDEBİYATA YANSIMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: MUHAMMED
BEHMEN BEYGİ'NİN AL ADLI ANI-ÖYKÜ ÖRNEĞİ..... 432-473

TUBA BAL.....

SELMÂN-I SÂVECÎ'NİN GAZELLERİNDE ÇİÇEKLER 474-496

YASEMİN YAYLALI.....

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KORE DİLİ VE EDEBİYATINDA İMGELER VE MOTİFLER

KORE'NİN DOĞUM TANRIÇASI `SAMŞİN HALMONİ (삼신 할머니)` MOTİFİ
ÜZERİNE..... 498-513.

HATİCE KÖROĞLU TÜRKÖZÜ/NİHAN KARAKUŞ HARMANCI.....

**KLASİK FARS ŞİİRİNDE MİTOLOJİK VE İRFANÎ MOTİF
OLARAK “CÂM-I CEM”
Mitat ÇEKİCİ***

*Dr. Öğr. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı,
mitatcekici@artuklu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4576-9468.

Giriş

Mit ve mitoloji, insanın düşüncelerini geçmişten günümüze aktaran ve birçok çabaya rağmen tam mânasıyla açıklanması zor olan en ilgi çekici konulardan biri olmuştur. Mitoloji, beşerî şuurunun ilk yansımalarıdır ve insanın elde ettiği ilk hikâyelerin ilham kaynağı olmuştur. Mitler, kutsî ve ruhânî ya da mânevî bir geçmişe sahip olup ebedî ve ezeli varlık dünyası ile bağlantılıdır. Mitolojik dünya her ne kadar gerçek dünyanın fizik ötesi ve gerçeğin ilerisinde olsa da kaynağı ve kökü gerçeğe dayanmakta ve sembol ve imgeler yoluyla gerçek dünyada bilinme imkânı elde etmiştir. Fars edebiyatında mitoloji ve ona dayalı unsurlar gözle görülebilir bir şekildedir. Firdevsî'nin Şehnâmesi'ndeki şahsiyetlerin mitsel ve imgesel yönleri bu iddianın en önemli örnekleridir. Örnek olarak Şehnamedeki Efrâsyâb sadece sıradan bir insan değildir belki de kan akıtan, düşman gibi sıfatları karşılayan mitsel bir dîv olarak da yer almıştır.¹ Mitolojik unsurlar çok eski dönem yaşantılarının irini olmuştur. Mitoloji, ilk dönem insanlık tarihi kültürünün önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Mitler sadece insanlık tarihinin eski dönemini değil belki de o dönemki yaşamın tefsiri görevini de üstlenmiştir. İnsanın kendini görme, kendi fikirlerini değerlendirme, semâvî âlemi ve dünyayı bilmedeki gayretini açıklamaktadır. Mitoloji binlerce yıl önceki gerçekleri imgeler yoluyla ayin ve törenlerde yansıtmış, bilinmeyen geçmişi ve insanın düşüncelerini ele alıp onlardaki sır ve gizemi, hayalî olmayan imge ve motiflerle ortaya koymaya çalışmıştır. Mitolojik rivayetlerdeki işaretlerin açıklanması ve mitsel hikâyelerdeki gizemi beyan etmek ve anlamak zor görünse de derinlemesine incelendiğinde anlaşılması kolay ve açıktır.²

Mitoloji uzmanları, mitolojinin beşeriyetin toplu rüyası olduğuna inanmaktadır. Onlara göre mitoloji insanı bireysellikten ve bireysel bir rüyadan insanî kadere ve düşünceye doğru yöneltendir. İnsan kimdir? Nereden gelmiştir? Akıbeti nedir? Diğer insanların yanında ve toplumda hedefi, arzusu nedir? gibi sorular sormuştur. Bu

¹ Seyîd Ali Desp ve Hüseyin Ali Gubâdî, "Ferâz û Furûd-i Ustûre der Edeb-i Fârsî Pes ez A'sr-i Hâfiz", Faslnâme-yi İlmî Pejûheşî Kâveşnme, 26 (1392), s. 280.

² Nesrullâh İmâmî ve Nûşîn Mâlgird, "Usture-yi Câm-ı Cem û İrfân-i İslâmî", Pejûheşhâ-yi Edeb-i İrfânî(Govher-i Gûyâ), 6/2, (1391), s. 2-3.

sebeple mitolojinin kutsallığını ve ezelf oluşunu kayda değer olarak görmekte dirler. Her an insan kendi yaşam serüveninde yenilgiye, ümitsizliğe ve karamsarlığa maruz kalabilir. Mitoloji onun en büyük sığınağı olmaktadır. Onun, insan için fazilet ve arzu ile dolu her zaman ve her yerde uğradığı ve bu sebeple de tasavvufî anlamda bağlantı kurduğu bir şehir veya sığındığı bir yer olduğu söylenebilir. Mitoloji, insana nerede bulunması gerektiğini, ümitsizlik ve yenilgiler gibi olumsuz durumlara karşı nasıl davranması gerektiğini söyler ve bu sebeple onun mutlu ve ümit dolu olmasını beklemektedir.³

Hamâsî ya da mitolojik kahramanlık şahsiyetlerin değişmesinde ve sūfiyâne düşüncelerin etkisiyle tasavvufî bir kimliğe dönüşmelerinin altında bir takım nedenler vardır. Hicri beşinci ve altıncı yüzyıllarda mezhebî taassup ve bozulmalar, siyasî liderlerdeki kalıplaşmış ve donuk düşünce biçimi ve fitnelerin yayılması gibi etkenler toplumda bazı inanç esas ve usullerin, görüşlerin değişmesinde etkisi olmuştur. Bu dönemlerde baskın ve yaygın olan bu ortam, özgür düşünce anlayışında olan İran toplumunun güvenilir bir sığınak arayışında olmasına sebep olmuş ve sūfiyâne inzivâlar; iç dünyaya yöneliş, dünyadan el çekme ve zamanın fitnesinden kaçmak için en uygun sığınak olmuştur. Bu sebeple tasavvufî eserler, hamâsî ve mitolojik eserlerin yerine geçmiş ve hamâsî olarak “ en iyi insan” olan şahıslar kendisinde bulundurduğu birçok ahlâkî ve mânevî özellikleri ile İran tasavvufunda yeniden ön plana çıkmıştır. Kısaca mitolojik edebî yapılar ve unsurlar hamâsî eserlerden tasavvufî eserlere yeniden uyarlanıp konu bakımından işlenmiştir. Bu edebî hareket, irfanî hamâsî olarak ortaya çıkmış ve Fars edebiyatında önemli ve kalıcı olmuştur. İran’ın antik mitolojik fikirlerin İslâmî kültürel öğretiler ve güzellikler ile uyumlu olması irfanî hamâsî gelişmelerin oluşmasında son derece önemli ve etkili olmuştur. Firdevsî’nin Şehnâmesi’nde, Nasır Hüsrev’in bazı eserlerinde, Sühreverdî Nizâmî ve Attâr gibi önemli şahsiyetlerin eserlerine yansımaları olmuştur.⁴ İsmi geçen şairler dışında Fars edebiyatının önemli isimleri arasında yer alan diğer şairler tarafından da bu konuya ilgi gösterilmiştir.

³ Desp ve Gubâdî, a.g.m., s. 281-282.

⁴ Desp ve Gubâdî, a.g.m., s. 292-293.

“Cem ve Câm/Kadeh” Sözcüklerinin Tanımı ve Câm’ın Mitolojik Kullanımı

Cem: يم/يمه Yima, Hint ve İran’ın mitolojik şahsiyetlerindedir. Bu mitolojinin temeli يم/يمه olarak Tû’manş’ın kız kardeşi ilk insan ve insanlığın annesi ve babası olarak düşünülmüştür. Bu mitolojik şahsiyet zamanla şartların da değişmesi ile bir değişim geçirmiş ve Şehnâmedeki rivayetlere göre Cem, Tehmures’in oğlu olarak zikredilmiştir. Gahani Avestasında Cem, Eski İran’da يمه Yama, Avesta’da يمه Yima, Farsî-yi Nov’da جم Cem/Jam olarak geçmekte ve insanların mutluluğu için onlara et yemeyi öğreten bir günahkâr olarak belirtilmiştir. Farsî-yi Meyâne metinlerinde Ahûra Mâzdâ, Zerdüşt’ten önce Ahûrâyî dinini Cem’e önermiş ancak o, bunu kabul etmemiştir. Ahûra Mâzdâ ülkesinin padişahlığını talep ederek padişahlık yapmıştır. Onun otuz yıllık padişahlığı süresinde ülkeyi abat edip altın çağını yaşattığı o topraklarda ölümsüzlük, zenginlik, bolluk ve bereketliliğin olduğu rivayet edilmektedir.⁵

Pişdâdîyan hânedanlığının dördüncü hükümdarı⁶ olup İran mitolojisine göre yaklaşık bin yıla yakın yaşamış olduğu ve Nuh peygamber zamanında yaşadığı rivayet edilmektedir.⁷ Ayrıca Cemşâsp, Cemşîd, Cemşîdûn gibi isimlerle de bilinen Cem, birçok buluşu olan bir kimsedir. Onun icatları arasında ok, yay, gemi yapımı ve kullanımı, yün eğirme ile birlikte özellikle de şarap ve şarap kadehi gibi buluşları saymak mümkündür.⁸ Âlim ve zahitler, askerler, çiftçiler ve sanatkârlar olmak üzere halkını dört gruba ayıran Cem, insanlara faydalı birçok icadı olup güneş hareketine dayalı güneş yılı takvimini kabul etmiş ve Nevruz’u da yılın ilk günü olarak belirtmiştir. İhtişamlı bir güce sahip olmasından dolayı tanrısal bir güce sahip olduğu iddiası onun halkı tarafından yalnız bırakılmasına

⁵ Cemîle A’zamyân Bîdguş, “Câm der Edebiyyât-ı Fârsî û Pişîne-i Ân”, Faslnâme-i Edebiyyât-ı İrfânî û Ustûreşinâhtî, 17/5, (1988), s.11; Cemile A’zamyân, Emîrhuseyîn Mâhûzî ve Mahmûd Tâvûsî, “Cemşîd û Hûrşîd yâ Câm-ı Cem der Ş’ir-i Hâcû û Hâfız”, Pejuheşnâme-i Edeb-i Hamâsî, 1/29, (1399), s. 42-44.

⁶ Nurettin Albayrak, “Cem”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul (1993), s. 279-280.

⁷ İskender Pala, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2020 s. 86.

⁸ Yasemin Yaylalı, “Klasik Fars ve Türk Şiirinde Şahnâme Karakterleri”, Nüsha, 49, (2019), s. 48.

ve Zahhâk'a yenilmesine sebep olmuştur. Güç kaybetmesi sonucu önce Hint diyarına ve oradan da Çin'e kaçmış ve Çin'de ölmüştür.⁹ Edebî eserlerde ismi sıkça geçen Cem sahip olduğu saltanatının ihtişamlı ve güçlü oluşu, şarap ve şarap kadehini bulmuş olması, bu kadehin yedi hat bulundurması, mücevherlerle süslü ve ihtişamlı tahtı ve kaftanı olması, süslü tacı gibi özellikleri ile ön plana çıkmış ve şairlerin ilgi odağı olmuştur.¹⁰

Câm/Kadeh: Piyâle, kadeh, sâger, su içilen kap veya büyük câm parçası gibi mânalara sahiptir.¹¹ Kadeh olarak bilinen gümüş, altın ve cam gibi maddelerden yapılmış ve içki kadehi anlamında kullanılan Câm, Fars edebiyatı ve Türk divan şiirlerinde kullanımı yaygın bir kelime, ıstılâh ve motiftir.¹² Câm, şarap kadehi gibi kelime anlamlarına sahiptir. Kadeh mânasında en çok kullanılan ve birçok eş anlamlısı bulunan bir sözcüktür. Ayrıca peymâne, piyâle, sâger, sifâl, sürahi vb. gibi kullanımlarına sahiptir. Câm-ı billur, câm-ı mey, câm-ı lebriz, câm-ı şarâb, câm-ı sebuhi, câm-ı ateş-renk gibi birçok tamlamalarla yaygın bir kullanıma sahip câm-ı Cem olarak şiirlerde sıklıkla yer almıştır.¹³

Câm/kadeh yedi(7) hat/çizgiye sahiptir ki her biri farklı isim ve şekillerde yazılmıştır. Bu kadehin yedi(7) hat veya çizgiye sahip olmasının İranlılar arasında yedi(7) rakamının mukaddes sayılması ile ilişkilendirmek mümkündür. Ancak bu hatların her birine niçin bu isimlerin verildiğinin nedeni gerçek mânada bilinmemektedir. Bu hatları inceleyecek olursak onları şu şekilde sıralamak mümkündür. Hat-1 Cûr: Kadehin dudak kısmındaki çizgisine hat-1 cûr ismi verilmiştir. Hat-1 Beğdât: Kadehin dudak kısmındaki ikinci çizgisine hat-1 beğdât denilmiştir. Hat-1 Besre/Besra: Kadehin dudak kısmındaki üçüncü çizgiye verilen isimdir. Hat-1 Ezreg: kadehin dördüncü çizgisine verilen isimdir. Ayrıca hat-1 sebz, hat-1 siyâh, hat-1 şeb şeklinde de adlandırılmıştır. Hat-1 'İşk: Kadehteki beşinci çizgi için kullanılan isimdir. Hat-1 Hetîre de denilmiştir. Hat-1 Kâseger: Kadehin

⁹ Pala, a.g.e., s. 86-87.

¹⁰ Yaylalı, a.g.m., s. 49.

¹¹ Muhammed Muin, Ferheng-i Fârsî (Yekcildî), İntişârât-i Sorâyîş, Tahran, 1387 s. 338.

¹² Nimet Yıldırım, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 188.

¹³ Pala, a.g.e., s. 82.

altıncı hattına verilen isimdir. Hat-ı Ferdûnîye: Kadehin yedinci çizgisidir. Ayrıca Ferdûn ve Muzevver olarak da adlandırılmıştır. Bu hatların kullanımındaki sırrı bilen tek kişi yalnızca Cemşîd olmuş ve ondan başka kimse de bu hatların sır ve gizeminden haberdar olmamıştır. Şairler farklı şiirlerde kadehin bu yedi(7) çizgisine işaret etmişler ancak Fars şiirinde bütün bu çizgiler mazmun oluşturmada kullanılmamıştır. Sadece bazıları şairler tarafında kendi mazmunlarında kullanılmıştır. Şair Hâkânî'nin şiirlerinde bu çizgileri görmek mümkündür.¹⁴

سبحة داران از پس سبوح گفتن در صبوح
 بر سر زنار ساغر طیلسان افشاندند
 خورده یک دریای بصره تا خط بغداد جام
 پس پیای دجله‌ای در جرعه دان افشاندند
 (خاقانی)¹⁵

[Arifler, tan vakti Allah 'ın huzurunda duaya durdular

Kadehin halkasına kadar, olan şarabı içtiler

Şarap dolu büyük bir kadehteki şarabı Bağdat hattına kadar içtiler

Sonrasında arta kalanını kadehin dibinde bıraktılar]

تا خط بغداد ده دجله صفت جام جم	گرچه خرد در خط است بر خط می‌دار سر
داغ سگی برنهم بر در کھف الامم	تا همه بر فال عید جان فلک فعل را
خسر سکندر سپاه، شاه فریدون علم (خاقانی) ¹⁶	خسرو جمشید جام، سام تهمتن حسام

[Her ne kadar akıl tutsak olsa da onu hattın üstüne koy

Câm-ı Cem 'in sıfatı olan Bağdat hattına kadar bana şarap ver

¹⁴ Me'sume Emirkemâlî ve Ebbâs Mâhyâr, "Bâztâb-ı Usture-yi Câm der Edebiyyât-ı Klâsîk", Faslnâme-i Tehessus-i Tefsîr û Tehlîl-i Mutûn-i Zebân û Edebiyyât-i Fârsî, 3, (1395), s.120-122.

¹⁵ Ali Abdu'l-resûlî, Dîvân-i Hâkânî-yi Şervânî, Çâphâne-yi Mervî, Tahran, 1357 s.114.

¹⁶ Abdu'l-resûlî, a.g.e., s. 264.

*Felek gibi faal olan canı tamamen dizginleyebilmem için
Kehfü'l-ümmem'in kapısında alnını dağlayayım*

Hüsrev'in Cemşîd gibi kadehi, Hüsam'ın Sam gibi yiğitliği/

Hızır'in İskender gibi ordusu, Şah'ın Feridun gibi bayrağı var]

نقل خاص آوردهام زانجا و یاران بی‌خبر

کاین چه میوه است از کدامین بوستان آوردهام

تا خط بغداد ساغر دوستگانی خوردهام

دوستان را دجله‌ای در جرعه‌دان آوردهام (خاقانی)^{۱۷}

[Oradan ve haber alınmayan dostlardan, özel haberler getirmişim

Bu nasıl bir meyve, hangi bostandan getirmişim

Kadeh'in Bağdat hattına kadar dostane içmişim

Dostlara Bağdat hatlı büyük bir kadeh getirmişim]

Câm/kadehin kullanımı ve tarihçesi çok uzun yıllara dayanmaktadır. Câm/kadeh mitolojik olarak birçok anlama sahiptir ki bunlardan biri de “Fer; parlaklık, ışık, güç ve kudret” kullanımı olarak ön plana çıkmaktadır. Câm/kadehin de eski geleneklerdeki gibi geçmişi ve tarihçesi, tarihi süreç içerisinde kaybolmuştur. Ancak bilinen şekliyle değerlendirilirse câm/kadeh mefhumu “ışık ve güç” mefhumuna yakınlığı ile bilinmektedir. Fer, ilâhî bir tecellî olarak değerlendirilir. O tecellî yansıdığı her gönlü daha güzel ve parlayan bir gönül yapmıştır. Bir kimsenin padişahlık makamına ulaşması, taç ve taht sahibi olması, bahtiyar ve galip gelmesi bu tecellînin nur ve kudretindedir. Bir kimsenin nefsânî ve ruhânî açıdan kemale ermesi, yaratıcı tarafından insanlığa rehber olarak seçilmesi ve peygamberlik makamına getirilmesi de bu nurun gücündendir. Bu fer/tecelliyât kendi sahibi için üstünlük, galip gelme, güç ve kudret ile yenilmezlik gibi özellikler barındırır ki bu özelliklerin tamamı Keyhüsrev'de mevcuttur. Ölümsüz aklın tezahür etmesi, ilâhî varlıkların bilinmesi ve hikmeti, ruhani güç ve ebedi diriliş gibi fer mefhumunun özellikleri

¹⁷ Abdu'l-resûlî, a.g.e., s. 261.

bir şekilde câm/kadeh mefhumunda da görülmektedir. Câm da mitolojide değerli bir unsur, derman bahşeden ve mânevî hasiyetlere sahiptir ki bazen dünyayı bereketlendiren olarak bazen de kudret ve güç, hikmet, bilme/haberdar olma, doğa ve feleklerdeki değişimleri armağan eden olarak adlandırılmıştır.¹⁸ Mitolojide fer ve câm mefhumlarının kullanımlarına dair örnekler de mevcuttur.

Fer'in mitolojik unsur olarak kullanımının ilk örneği olarak مرغ وارغن/Morg-i Vârgun (Vareyan) olarak bir kuş şeklindedir ki Cemşîd'den ayrılmış, Mehr ve Âbtîn'in hizmetine girmesi ile bilinmektedir. Bu kuş ve kanatları olağanüstü etkilere sahip olmuştur. Öyle ki onun kanatlarına sahip olan kimse zayıflık ve güçsüzlükten, ölüm ve yokluktan, yenilgi ve hezimetten korunur ve zafer elde eden, izzet, saygınlık ve yücelik gibi sıfatlar kendisine nasip olan bir kimsedir. Câm/kadeh de bir yanda mitolojide “فر/fer” gibi mânevî bir hasiyete sahip olmuş ve sahibine hikmet, bilme/haberdar olma, kudret ve zafer gibi sıfatları kazandırmıştır. Bir yanda da birtakım özellikler ve semboller kazanmış ve bazen piyâle bazen de mühür gibi ya da bir taş parçası şeklinde imgelenmiştir. Bazen de tılsım ya da değerli bir taş olmuştur. Keyhüsrev onun gizemli özellikleri sayesinde derman bahşeden ve ölümden kurtaran özelliği kazanmış ve ona atalarından miras olarak kalmıştır. Şehnâmedeki rivayetlere göre o (Keyhüsrev), Gostehum'un¹⁹ yaralarını iyileştirmek için bu mührü başarılı bir şekilde kullanmış ve onun canını ecelin elinden kurtarmıştır.²⁰

یکی مهره بُد خستگان را امید

ز هوشنگ و طهمورث و جمشید

به بازوش بر داشتی سال و ماه

رسیده به میراث نزدیک شاه

گشاد آن گرانمایه از دست راست

چو مهر دلش گسٹهم را بخواست

بمالید بر خستگیهاش دست

ابر بازوی گسٹهم بر بیست

¹⁸ İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 4.

¹⁹ İranlı birkaç pehlivanın isimlerinden olup Keyhüsrev'in saltanatı döneminde yaşayan Gejdhum'un oğlu Gostehum'dur. www.fa.wikipedia.org/wiki/گسٹهم (Erişim: 28.03.2022).

²⁰ İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 5.

پزشکان که از روم و ز هند و چین
چه از شهر بغداد و ایران زمین
به بالین گسسته‌شان بر نشاند
ز هر گونه افسون بر او بر بخواند
وز آنجا بیامد به جای نماز
بسی با جهان آفرین گفت راز
دو هفته برآمد بر آن خسته مرد
سر آمد همه رنج و سختی و درد
(فردوسی)^{۲۱}

[Hûşeng, Tehmûrs ve Cemşîd zamanında

Bir taş vardı yaralılara umut olan

Padişahın aylarca, yıllarca kolunda taşıdığı ve ona miras kalan

Gostehem'in kurtulmasını canı gönülden istediği için/

Onun sağ koluna bağlı olan o değerli taşı çözdü

Gostehem'in koluna bağladı

Onun yaralarına elini sürdü

Rum'dan, Hint'ten, Çin'den ve dahi Bağdat ve İran'dan hekimleri

Oturttu, Gostehem'in başucuna, hepsini/

Okudu yüzüne efsunlu dualar, her biri

Namaz kılma vakti gelince

Hepsi yaratıcıya yalvardı

²¹ Celâl Hâlikî-yi Mutlek, Şâhnâme (ez Dastan-i Kâmûs Kuşânî ta Pâyân-i Pâdşâhî-yi Keyhusrev) Ebu'l-Kâsim-i Firdevsî, Behş-i Yekom/2, İntişârât-i Sohen, Tahran, 1394 s.789-790.

O yaralı yiğit iki hafta dinlenince

Bütün derdi, acısı ve ıstırabı geçti]

Bahsi geçen bu tılsımın (Keyhüsrev'in mührü) başka bir hasiyeti de ordu komutanlarına (Avesta'daki morg-i vârgun'un kanadı gibi) cesaret ve yiğitlik, zafer, güç ve kudret bağışlamış olmasıdır. Şehnâme'ye göre Keyhüsrev, Efrâsyâb ile girdiği savaşında ordularına yol göstermek için tahtına oturup bu tılsımdan her iki şekilde (câm ve mühür olarak) faydalanmıştır.²²

به کیوان رسیده خروش سپاه	یکی مهره در جام بر دست شاه
زدی مهره بر جام و بستى کمر	چو بر پشت پیل آن شه نامور
نشستن، مگر بر در پادشا	نبودى بهر پادشاهى روا
چنين بود در پادشاهى نشان	از آن نامور خسرو سرکشان
بدان تا سپه پیش او برگذشت	همى بود بر پیل در پهن دشت

(فردوسی)²³

[Padişahın elindeki kadehte bir mühür (var)

Ordunun coşkusu Zuhâl'e kadar ulaşmış

O meşhur padişah, filin sırtına bindiğinde

Mührü kadehe vurup kemeri bağlayınca

Artık diğer padişahların, onun kapısına gelip

Ona boyun eğmekten başka çaresi kalmamıştı

O asi padişah olarak ünlü olan Hüsrev

²² İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 6.

²³ Hâlikî-yi Mutlek, a.g.e., s. 462.

İşte böyle padişahlık yapıyordu

Padişah, ordu gelip önünden geçene kadar

O geniş ovada filin sırtında olduğu yerde kaldı]

Bu mefhum piyâle veya sâger olarak başka bir imge ve sembol olarak kendini göstermiştir. Bu piyâle/kadeh İran efsanelerinde جام گیتی (dünyayı gösteren kadeh) olarak bütün dünyanın kendisinde görüldüğü ve olup biten her gelişmeden haberdar olduğu bir kehanet aracı olmuştur. Gerçek mânada bu gizemli ve tılsımlı piyâle dünyadaki gelişmeleri, yıldızların sabit kalma ve hareket etme durumunu, gökyüzündeki burçların durumunu Keyhüsrev'e gösterendir. Keyhüsrev, onun sırları açığa çıkarmadaki özelliğinden faydalanarak Şehnâmedeki “Bîjen ve Menîje” hikâyesinin kahramanı olan Bijen'in tuzağa düşürüldüğü yeri tespit edebilmiş ve onu bu tuzaktan ve esaretten kurtarmıştır.²⁴

من اکنون ز هر سو فراوان هزار	فرستم همه درخورِ کارزار
ز بیژن مگر آگهی یابما	بدین کار هشیار بشتابما
وگر دیر یابیم ازو آگهی	تو جای خرد را مگردان تُهی
بخواهم من آن جام گیتی‌نمای	شوم پیشِ یزدان، بیاشم بیای
کجا هفت کشور بدوی اندرا	بینم بروبوم هر کشورا
کنم آفرین بر نیاکان ما	گزیده جهاندار و پاکان ما
بگویم ترا هر کجا بیژن‌ست	به جام ابن سخن مر مرا روشن‌ست

(فردوسی)^{۲۵}

[Ben şimdi her taraftan savaşmaya yaraşır birçok savaşçı göndereceğim

²⁴ İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 9.

²⁵ Hâlikî-yi Mutlek, a.g.e., s. 659-660.

*Bijen'den belki bir haber alırız diye bu iş için
Akıllı bir şekilde koşuşturacağım*

*Eğer ondan geç haber alacak olursak da
Sen anlamsız bir işe kalkışma (soğukkanlı ol)*

Dünyayı gösteren o kadehi isteyip (ele alıp)

Tanrı'nın huzuruna çıkacağım

Yedi ülkeyi ve o yedi ülkenin her köşe/bucağını o kadehte görüp

Kendi aileme, soyuma sopuma,

Dünyanın seçkinlerine ve temiz akrabalarımın dua ederim

O kadeh bana apaçık gösterirse her şeyi

Söylerim sana Bijen'in yerini]

Câm/kadeh, edebiyatta özellikle de divan edebiyatında daha çok içindeki içki ile ön plana çıkarılmıştır. Renk ve şekil açısından ağız, dudak, lâle, gül, güneş, hilâl ve aşığın gözü ile benzerlikler kurulup işlenmiştir. Ağız ve dudak olarak güzel sözü, buse ve tebessüm açısından da aşk şarabını sunan bir kadehi temsil etmiştir. Şarap ve dudak renginin kırmızılığında yola çıkılarak her ikisi arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Câm gerçek mânada içindeki içkiden bağımsız bir şekilde mecazî olarak kendisiyle sunulduğu düşünülen kader, baht ve ecel gibi başka unsurları dile getirmektedir. Tasavvufî mânada kullanımında kadehe konulmuş olan şarap ilâhî aşkı, kadehin kendisi de aşığın gönlünü ya da mürşid-i kâmilî temsil etmektedir. Klasik şiirde daha çok câm-ı Cem olarak yaygın bir kullanıma sahiptir.²⁶ Câm-ı Cem'in tasavvufî bir imge olarak edebiyattaki yansımalarını incelemek gerekir.

Tasavvufî Bir İmge Olarak Câm-ı Cem'in Fars Edebiyatındaki Yansımaları

²⁶ Cemâl Kurnaz, "Câm", TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul (1993), s. 41-42.

Tasavvufî eserlerde Câm/kadeh ıstılah olarak varlık âleminin tecellîsi, ilâhî sırların ve gerçeklerin yeniden anlaşılması ve bilinmesi, sıfat ve isimler mertebesinde zatın belirlenmesi ve bilinmesi gibi tasavvufî mefhumların açıklanması için bir imge ve motif olarak kullanılmıştır. Bu kadeh tüm kültürlerde kabul görülen genel görüşe göre âlemin sırlarının ve yedi ülke/iklimin gizemlerinin ona işlendiği ve gizem dolu özelliklere sahip olduğu bir kadeh şeklinde tanımlanmıştır. Özellikle de câm-ı Cem terkibi ile yaygın bir kullanıma sahiptir.

Câm-ı Cem: Cem(Cemşîd)'in kadehi olarak üzerinde yedi hattın bulunduğu bir kadehtir. Yedi feleğin sırrını taşıdığına inanılan bu kadeh, temsili yedi madenden yapıldığı rivayet edilmekte ve efsaneye göre dünyanın tamamı bu kadehte seyredilmiştir.²⁷ Kadehin içine bakıldığında dünyadaki gelişmelerin, olayların görünür olduğuna inanılan câm-ı Cem gerek Fars gerekse Türk edebiyatında câm-ı cihân-ârâ (dünyayı süsleyen kadeh), câm-ı cihân-nümâ (dünyayı gösteren kadeh), câm-ı cihân-bîn (dünyayı gören kadeh) gibi isimlerle kullanılmaktadır.²⁸ Câm-ı Cemşîd olarak bilinen bu kadeh câm-ı Keyhüsrev olarak da meşhur olmuştur. Altıncı yüzyıla kadar Cemşîd'in şöhreti ve onun Hz. Süleyman ile bir bilinmesi münasebetiyle söz konusu kadeh, Cemşîd'e intisap edilmiş ve câm-ı Cem, câm-ı Cemşîd, câm-ı gîtînûmâ, Ayîne-i gîtînûmâ gibi isimlerle nitelendirilmiştir.²⁹

Cem'in kadehi; cihanı gösteren kadeh, cihanı gören kadeh, âlemi gören kadeh, cihanı süsleyen kadeh mânasında birçok kültürde yedi feleğin sırrı ve âlemin hallerinin/durumlarının onda görüldüğü bir kadeh olarak bilinmektedir. Hatta rivayete göre hudâynameelerde, astronomik şekiller ve yeryüzünün yedi kıtasının şekilleri ona nakşedilmiş ve gizemli özelliklere sahip olmuştur. Öyle ki yer kürenin erişilmez noktalarında meydana gelen olaylar ona yansımış ve onda görülmüştür.³⁰ Ancak bazı kimseler de padişah Cemşîd döneminde

²⁷ Pala, a.g.e., s. 83.

²⁸ Tahsin Yazıcı, " Câm-ı Cem", TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul (1993), s. 42.

²⁹ Muin, a.g.e., s. 338.

³⁰ Muhammed Cafer Yâheggî, Ferhengî Esâtîr û Dâstânvârehâ der Edebiyyât-i Fârsî, Neşr-i Ferhengî Mu'asır, Tahran, 1386 s. 284; İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 13.

şarabın bulunması ve ona nispet edilmesi sebebiyle onu şarap kadehi olarak nitelendirirken bazı kimseler de tereddütle iki kadehin varlığına dikkat çekerek birini şarap kadehi olarak tanımlarken diğerini de dünyayı gösteren kadeh olarak nitelendirmiştir. Dünyayı gösteren kadehin; şarap, kadeh ve sarhoşluk ile ilişkilendirilmesi İran asıllı rivayetlere göre kadehin keşfedilmesinin Cemşîd'e mensup edilmesinden kaynaklanmakta ve Cemşîd'in şarabı bulmasından sonra şarap kadehini ilk olarak yaptığı ve kullandığı söylenmektedir. Örnek beyitlerde de bunu görmek mümkündür.

ساقی بیار باده و با محتسب بگو
انکار ما مکن که چنین جام جم نداشت^{۳۱} (حافظ)

[Saki, kadehi getir, sun ve muhtesibe de söyle

Bizi kınama, mazur gör çünkü Cem'in bile böyle bir kadehi yoktu]

Klasik Fars şiirinde “câm-ı Cem” mefhumunun kullanımına baktığımızda en eski kaynaklardan İslami dönem tarihi kaynaklarına kadar yer verilmemiş ve neredeyse hiç kullanılmamıştır. Ancak elde kalan şiirlerinde görüldüğü kadarıyla ilk kez Mûncîk-i Tirmizî, Cemşîd'in Kadehi (ساغر جمشید) olarak “şarap için kadeh ve Cem'e nispet ederek” bu mefhumdan söz etmiştir. Sonrasında da Şehnâmede farklı bir şekilde Cem mitolojisi yani “Cem, Kadeh, Mutluluk ve eğlence düzenleme” yeni bir unsur olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Şehnâmede Cemşîd, Fer verdin ayının Hurmuz gününde cevherden bir taht yapıp dîvlerin onu tahta oturmuş bir şekilde gökyüzü ve yeryüzü arasında taşıdığına, o gün Cemşîd'in adeta bir güneş gibi parladığına ve bu sahneye şahit olan insanların o günü “yeni gün” (روز نو) olarak adlandırıp şarap içip eğlendiklerine işaret edilmiştir. Bu nedenle de Cem, mutluluk ve şarap içme üçlüsü arasında dolaylı olarak bir ilişkilendirme yapılabilir.³² Cemşîd miti bir mitolojik unsur olarak Fars edebiyatında kendine yer edinmiş ve birçok şair ve yazar tarafından hikâyelerde ve üstûrelerde ilgi görüp işlenmiştir. Bu mitolojinin en belirgin özelliği şüphesiz şarap ve kadehin keşfedilmesinin Cemşîd'e intisap edilmiş olmasıdır. Câm-ı

³¹ Yâheggî, a.g.e., s. 284.

³² A'zamyân, Mâhûzî ve Tâvûsî, a.g.m., s. 54-55.

Cem mefhumunun anlaşılması ve açıklanması için bazı sözlük yazarları da görüşlerini belirtmiştir.

Şemsü'l-Lügât'ta belirtildiği gibi yedi ülke sırlarının mâna kazandığı ve o sırların görüldüğü Cem'in kadehi olarak bilinen Cemşîd'in piyâlesi hükümdar tarafından yapılmıştır. Ferhengî Nîzâm'da İran'ın efsane padişahı Cemşîd çok eskiden bu kadehe sahip olmuş ve dünyanın halini onda müşahede etmiş ancak onda dünyanın müşahede edildiği söz konusu kadehin bizzat Cemşîd'in şarap kadehi mi yoksa onun dışında başka bir kadehe mi sahipti konusu net değildir. Bazı rivayetlere göre de Cemşîd bir tesadüf sonucu söz konusu kadehi bulmuştur. Cemşîd sürekli şarap üreten, şarap içen ve içtiren olduğu için onda yedi hat bulunduğu bir kadeh yapmıştır. Meclisindeki kişilerin her birine kendi istidadına göre bir hatta kadar şarap vermiş ve Cemşîd'in kadehi bizzat bu kadeh şeklinde ifade edilmiştir. Bu kadehin Cemşîd'e intisap edilmesinin nedeni şarabın onun döneminde keşfedilmesinden dolayı olduğu düşünülmektedir.³³

Şeyh Mahmûd Şebisterî de Kenzü'l-Hakâ'ik'te câm-ı Cem'e işaret etmiştir:

یکی جم نام وقتی پادشا بود
که جامی داشت کان گیتی نما بود
به صنعت کرده بودندنش چنان راست
که پیدا می شد از وی هر چه می خواست
هر آن نیک و بدی کاندر جهان بود
در آن جام از صفای آن نشان بود
(شبستری)³⁴

*[Padişahlık zamanında dünyayı gösteren bir kadehe sahip
Cem adında bir padişah vardı
Sanatsal bir şekilde yapmışlardı o kadehi
Arzuladığı her şey o kadehte görünürdü
Dünyada var olan iyi ve kötü her ne varsa*

³³ Emirkemâlî ve Mâhyâr, a.g.m., s. 125-126.

³⁴ İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 13.

O kadehin saflığında görünürdü]

Müncik ve Firdevsî'den sonra Ferruhî-yi Sîstânî de kendi divanında Cem ve Bezm(Cem ve eğlence meclisi)'e işaret etmiştir. Ferruhî'den sonra 'Unsurî-yi Belhî, câm-ı Cem ibaresini kullanmamış olsa da Nevruz'a işaret ederek bir şekilde câm-ı Cem'i anımsattırılmıştır. Aynı şekilde şair Menûçehr de câm-ı Cem tabirini kullanmadan "Mey hûregî-yi Cem, şarap ve Duhter-i Cem" gibi ifadeleri divanında kullandığını görmek mümkündür. Esedî-yi Tûsî de yine kendi divanında "Mey hûregî-yi, Ehl-i bezm bûden û Zerfiyet-i Cem der şerâphûrî" gibi ifadelerden istifade etmiştir. Esedî-yi Tûsî dışında Azrâkî, Nasır Hüsrev, Katrân, Ebû'l-Ferec-i Rûnî, Fahreddin Es'ed-i Gûrgânî ve Mes'ud Se'd gibi şairlerin de şiirlerinde "sager-i Cemşîdî, bezm, Cem û mey hûregî" gibi tabirlere pek rastlanmaz. Ancak Tâlî-yi Esedî, İrânşân Ebû'l-Hayr genel kullanımın aksine Abtîn'in gördüğü rüyası üzerine "câm-ı mey" ıstılahını ikinci bir mânada yani gösteren anlamında ilk kez kullanmışlar ve "câm-ı mey" ıstılahını "Cemşîd'in sonsuz bilgisi" olarak görmüşlerdir. Gerçek mânada kadehin ikinci mânasını oluşturmadaki ilk girişim olmuş ve Senâî'nin şiirinde irfanî mânadaki "dünyayı gören" tabirine denk gelmiş ve kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Hayyâm da câm-ı Cem ifadesini Cemşîd'in şarap kadehi, kırılabilen ve parlak kadeh şeklinde beyan etmiştir. Hayyâm, Cem'in kadehini insani düşüncenin ve kendini arayışın neticesinde oluştuğunu düşünmüştür. Ayrıca ölümün ehemmiyetsiz sayılması ve maşukun parlayan ruhunun tavsifi ve bunun en iyi şekilde Cem'in parlak şaraplı kadehine yansması olarak câm-ı Cem şeklinde dile getirmiştir. Emîr Mu'zî de Cem, bezm ve mey hûregî gibi ıstılahları kullanarak doğrudan câm-ı Cem tabirini iki özellikte ki "ortaya çıkma ve sırları gösterme ile kehanet" şeklinde kullanmıştır. Bu kullanım ilk kez Fars şiirinde "sırları gösterme" olarak ikinci bir mânada kullanılmıştır. Emîr Mu'zî'den sonra şair Senâî, irfânî ve sûfiyâne mânada kendisine özgü bir üslupla sûfiyâne düşünceye uygun bir şekilde câm-ı Cem tabirinden faydalanmıştır.³⁵ Aşağıdaki örnek beyitlerde bunu görmek mümkündür.

گر به رزمآید گویی که به رزم آید سام و ر به بزم آید گویی که به بزم آمد جم (فرخی)³⁶

³⁵ A'zamyân, Mâhûzî ve Tâvûsî, a.g.m., s. 55-56.

³⁶ Ali Abdu'l-resûlî, Dîvân-i Hekîm Ferruhî-yi Sîstânî, Metbe'î Meclis, Tahran, 1311 s.236.

[Eğer savaşa geliyorsa sanırsın ki Sam savaşmaya geliyor

Eğer eğlenceye geliyorsa sanırsın ki Cem eğlenmeye geliyor]

بنشین خورشیدوار، می خور جمشیدوار
فرخ و امیدوار، چون پسر کیقباد
چنین خواندم امروز در دفتری
که زنده است جمشید را دختری (منوچهر)^{۳۷}

[Güneş vâri otur, Cemşid gibi şarap iç

Keykubad'ın oğlu gibi umutlu ve güzel ol

Bugün, Cemşid'in bir kızının hayatta olduğunu bir kitapta okudum]

سه جام از خداوند این رز بخواه
به من ده رهان جانم از رنج راه^{۳۸}
جم اندیشه از دل فراموش کرد
سه جام می از پیش، نان نوش کرد
ز دادار پس یاد کردن گرفت
به آهستگی رای خوردن گرفت
نه بنشسته از پای و نه نیز مست
همی خورد کش لب نیالود و دست (اسدی توسی)^{۳۹}

[Bu bağın sahibinden üç kadeh iste

Bana ver, canımı bu yolun sıkıntısından kurtar

Cem, cana endişe etmeyi unuttu

³⁷ A'zamyân, Mâhûzî ve Tâvûsî, a.g.m., s.55.

³⁸ Hebîb Yeğmâyî, Gerşâbnâme-yi Hekîm Ebûnesr Alî b. Ahmed Esed-î Tûsî, Ketâbhâne-yi Tehûrî, Tahran, 1354 s.24.

³⁹ Yeğmâyî, a.g.e, s.27.

Üç kadeh şarabı, ekmekten önce içti

Yaratıcıyı hatırlayası tutunca

Yavaşça içmeye devam etti

[Ne ayakta durabildi ne de sarhoştı

Öyle bir içti ki eli ve dudağı kirlenmedi]

آفاق مسخر است حکمت را

گویی که به دست توست جام جم (امیر معزی) ^{۴۰}

[Ufuklar, hikmete itaatkâr olmuş

Sanırsın ki Cem'in kadehi senin elinde]

که همه بودنی بدید چو جم (سنایی)

فهمش از جام جم نیاید کم

[Câm-ı Cem'i anlaması zor değildi

Çünkü bütün olanları Cem gibi görebildi]

واندر آن بیش و کم بسی شنوی

قصه جام جم بسی شنوی

مستقرّ سرور و غم دلِ توست

به یقین دان که جام جم، دلِ توست

جمله اشیا در او توان دیدن

گر تمنّا کنی جهان دیدن

آنچه سِرّ است چشم دل ببند

چشم سر نقش آب و گل ببند

(سنایی) ^{۴۱}

⁴⁰ Abbâs İkbâl, Divân-ı Emîr'ul-Şuerâ Muhammed b. Abdulmelik Nişâbûrî Mutehelis be Mu'izî Mutezemmin Gesâyid û Gezeliyât û Mucedde'ât, Kitâbfurûşî-yi İslâmiye, Tahran, 1318 s. 491.

⁴¹ A'zamyân, Mâhûzî ve Tâvûsî, a.g.m., s.57.

[Câm-ı Cem'in hikâyesini çok dinledin

Onun hakkında az çok bir şeyler duydun

Kesin bil ki senin gönlündür câm-ı Cem

Mutluluk ve gamın mekânıdır senin gönlün

Eğer dünyayı görmek istersen

Bütün her şeyi onda görebilirsin

Göz, çamur ve suyun sırrını görendir

O sır olanı da kalp gözü görür]

قصه ملک جم و جام مرصع مشنو

جام بر کف نه و انگار که آن جام جم است (ظهیر فاریابی)⁴²

[Cem mülkünün ve kadehinin hikâyesini süslü görme

Kadehi eline al ve onu, Cem'in kadehi diye düşün]

Cem'in kadehi, İran hükümdarlarından Cemşîd ve Keyhüsrev'e ait olduğu düşünülen sihirli bir kadehtir. Bunların yanı sıra Hz. Süleyman ve Büyük İskender'e ait olduğu da söylenmektedir. Dünyada yaşanan gelişmelerin izlendiği bu sihirli kadeh, padişah Cemşîd'den Keyhüsrev'e ve ondan da Dârâ'ya miras kalan bir kadehtir. Bu sihirli kadehin ya da Câm-ı Cem adıyla da bilinen bu kadehin kim tarafından icat edildiğine dair kesin bilgiler mevcut değildir. Şehnâmede Cemşîd'den sıkça bahsedilmesine rağmen kendisinin böylesi bir kadehe sahip olduğuna dair bir bilgi yokken tam aksine Keyhüsrev'in bu kadehe sahip olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Cemşîd'in Keyhüsrev'den daha fazla biliniyor olması ve bazı Müslümanların onun Süleyman peygamberle aynı kişi olduğuna dair inançları ve şarabın Cemşîd döneminde bulunması ile

⁴² Hâşim Razî, Dîvân-i Zahîr Fâryâbî bâ Fihrist-i Kâmil û Muggeddime û Mugâbele ûn Teshîh, İntişârât-i Kâve, Tahran, 1320, s.170.

Keyhüsrev'in kadehi câm-i Cem ve câm-i Cemşîd şeklinde adlandırılmasına sebep olmuştur.⁴³

Nîzâmî de bazı beyitlerinde câm-ı Keyhüsrev'i (keyhüsrev'in kadehi), Cemşîd'in şarap kadehi olarak düşünmüş ve Keyhüsrev'in bu kadehi Cemşîd'den miras aldığına inanmıştır.

که ماند از فریدون و جم یادگار

بیا ساقی آن جام زرین بیا

(نظامی)

[Getir ey saki, o altın kadehi getir.]

[Çünkü Ferîdûn ve Cem'den hatıra(miras) kaldı]

روان کرد بر باد جم، جام جم

نشست از گه شام تا صبحدم

(نظامی)⁴⁴

[Akşam vaktinden sabaha kadar oturdu.]

[Yele verdi Cem, Cem'in kadehini]

Câm-ı Cemşîd, câm-ı Keyhüsrev, câm-ı cihânbin, câm-ı cihânumâ ve Cemşîd'in şöhretinden dolayı "câm-ı Cem" olarak bilinen bu kadeh Fars edebiyatında bazen Hz. Süleyman'a da nispet edilmiş ve genellikle Cemşîd ile Hz. Süleyman birbirine benzetilmiştir. Hz. Süleyman'ın meşhur yüzüğü de Cem'e ait olduğu düşünülmüştür. Cem ihtiyaç duyduğunda memleketin ahvalinden haberdar olmak için bu sihirli kadehe başvurmuştur. Bu sihirli kadeh ona yardımcı olup onun İskender'e karşı galip gelmesinde etkili olduğu için büyük İskender de âlimlere bu duruma karşı bir çare bulmalarını emretmiştir. Onun emri yerine getirmek için âlimler de ona bir ayna yapmışlar. İskender'in aynası şeklinde ifade edilmesi bu hadiseden kaynaklanmaktadır.⁴⁵ Bazı kimseler altıncı yüzyıla kadar şarap kadehini Cemşîd'e ve câm-ı cihânumâ-yı Keyhüsrev'e nispet etmiş ve Fars şiirinde bu düşünce kabul görmüştür. Muhtemeldir ki o

⁴³ Yıldırım, a.g.e., s. 190-191; A'zamyân Bîdgu, "Câm der Edebiyyât-ı Fârsî û Pîşîne-i Ân", s. 18.

⁴⁴ Emirkemâlî ve Mâhyâr, a.g.m., s.130.

⁴⁵ Huseyn Hedyucem, Vâjenâme-i Gezelhâyi Hâfız, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1393 s. 77.

asırda Cemşîd'in şöhretinden sebep onun Hz. Süleyman ile aynı kişi sanılması ve söz konusu kadehin Cem'e nispet edilmesine yol açmıştır. Câm-ı Cem bazı klasik dönem şairlerinde ve Hâkânî gibi bir şairin şiirinde "İskender'in aynası" ile karıştırılmış ve bazen "İskender'in kadehi" olarak da adlandırılmıştır.

عكس يك جامش دو گیتی می نماید كز فاش
آب خضر و آینهی جان سكندر ساختند
چون ز آب خضر جام سكندر كشد به بزم
گنج سكندر از پی یغما برافكند (خاقانی)⁴⁶

Hızır'ın suyu ve İskender'in aynasından olan saf kadehin yansımada iki dünya görünür

*Meclise girince Hızır'ın suyundan İskender'in kadehi
Yağmalandı Hızır'ın hazinesi]*

Senâî, sûfiyâne bir bakış açısıyla câm-ı Cem'in sırları gösterme vasfına ikinci bir mânâ olarak "gönlü" yaratmış ve kendi şiirlerinde kullanmıştır. İrfanî anlamda Senâî-yi takip eden isim Nîşâbürlü Attâr'dır. Attâr, câm-ı Cem'in sırları gösterme özelliğini yeni ikinci bir anlam yükleyerek *fani olmuş sâlikin varlığı ve akıl* olarak değerlendirmiş ve gerçekten de Cemşîdî'nin *engin bilgisi, baki şarabın kadehi, gönül, fani olmuş sâlikin varlığı ve akıl* gibi ifadelerde yeni ikinci bir anlam kazandıran şairler zümresinde yer almıştır. Kemâleddîn İsmâil câm-ı Cem mefhumunun sırları gösteren özelliğinden faydalanmıştır. Tasavvufî mânada Senâî ve Attâr'ın takipçisi olarak kabul edilen Mevlânâ, diğer şairlerden farklı olarak câm-ı Cem mefhumunu ele almıştır. Mevlânâ, câm-ı Cem ıstılahını Cem'e intisap edilen şarap kadehi ve câm-ı Cem'e kendi ölümsüzlüğünü bağışlayan en iyi şarap anlamı özelliği ile kendi durumunu izah etmede kullanmıştır. Kendi ahvalini beyan etmede câm-ı Cem'i kullanarak *bilinen mahbup ve kendisinin yeniden doğuşu* olarak söz etmekte ve yeni anlamlar kazandırarak *temiz yüz, Şems'in*

⁴⁶ Yâheggî, a.g.e., s. 275.

*Cem vâri sözleri, kendisinin yok olduktan sonra yeniden doğuşu, ebedi şarap ve saf ve temiz olmak gibi mânalarda kullanmıştır.*⁴⁷

زآن می که او سرکه شود زو ترشروی کی رود
این می مجو، آن می بجو، کو جام غم، کو جام جم⁴⁸

[Sirke olmuş o şarap, surat ekşiliğini nasıl gidersin?

Gam şarabı olan kadehi arama! (Mutluluk) şarabıyla dolu olan kadehi ara bul sen!]

ای پاکرو چون جام جم وز عشق آن مه متهم
این مرگ خود پیدا کند پاکی تو را کم خور تو غم⁴⁹

[Ey o ay yüzünün aşkıyla töhmet altına giren Cem'in kadehi gibi tertemiz yüzlü

Bu ölüm, senin temizliğini ortaya çıkarır, sen de az gamlanıp kederlen]

شمس تبریزی تو سلطانی و ما بنده تویم
لاجرم در دور تو باده به جام جم خوریم⁵⁰

[Ey Tebrizli Şems, sen bir sultansın bizler de kulunuz

Hiç şüphesiz senin devrinde Cem kadehiyle şarap içeriz]

چون ز تو فانی شدم و آنچه تو دانی شدم
گیرم جام عدم، می کشمش جام جم (مولوی)⁵¹

[Sende (lütfunla) yok olunca senin o bildiğin oldum

Aden(yokluk) kadehini alırım ve kadeh kadeh şarap içerim]

Klasik Fars edebiyatının yaygınlaşmasında tasavvufî eserlerin etkisi son derece önemli olduğunu düşünürsek bu eserlerdeki her

⁴⁷ A'zamyân, Mâhûzî ve Tâvûsî, a.g.m., s. 57-58.

⁴⁸ Bedüzzemân Fîrûzânfer, Kullîyât-i Şems-i Tebrîzî, Mûesse-i İntişârât-i Emîrkebîr, Tahran, 1376 s. 535.

⁴⁹ Fîrûzânfer, a.g.e., s. 538.

⁵⁰ Fîrûzânfer, a.g.e., s. 606.

⁵¹ Fîrûzânfer, a.g.e., s. 647.

kelime ve tabir kendine has bir gizem ve sırta sahip olup bunların bir kısmı eski İran kültürünün geçmişi ve mitolojisi ile bağlantılıdır. Efsane ve tahayyüllerin ışıltısı, dünya medeniyetlerinin özü ve felsefi değerlerin kaynağından veya geçmişinden beslenmiştir. Gizem ve sırlarla dolu bu mecmua kendine has tabir ve mefhumların tamamı nur, zulmet, Ehrimend, Yezdan vb. olarak ve ondan türeyenler İran tasavvuf edebiyatı üzerinde etki ve tesire sahip olmuştur. Tasavvufi eserlerde söz konusu tabirlerin her birinin bilinmesinin ve anlaşılmasının etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Câm-ı âlem, câm-ı cihânumâ, câm-ı gîtînumâ, câm-ı âlembîn, câm-ı cihânbîn, câm-ı Cem gibi çeşitli tabirlerle İran tasavvufunun en önemli mefumu olarak kabul gören tabir ve ıstılahlarından biri olan gizemli sözcük “câm-ı Cem” tabiridir.⁵² Gönül ehli bazen mânâyı güzelleştirmek için sembolik ve kinayeli olarak şarap kadehinden istifade eder ve onun iştirak vechinde âb-ı hayât, câm-ı cihânbîn bazen de câm-ı Hızr gibi tabirlere başvurmuştur. Tasavvufta da farklı ve letafetli tabirler olarak gönül, gönül aynası, bilge nefis şeklinde ondan bahsedilmiştir. Bu sebeple Hâfız da her şeyi şarap kadehinde bulmuş ve sevgilinin yüzünün yansımını piyâlede, ezeli varlığın cemalini mestlik aynasında görmüştür. Tasavvufta câm-ı Cem’in gerçek mefumu arifin huzur bulmuş ve pak gönlüdür yani iç aynasıdır ki hakikati gösteren bu kadehin en büyük vazifesi ilâhî tecellîlerin anlaşılması ve maşukun cemalinin akislerinin kabul görmesi ve onun perdesiz, örtüsüz yüzüne nazardır. Bu tarz mâna ve işaretler Fars edebiyatında örneklerin sayısı çoktur.⁵³ Tasavvufi eserlerde kadehten murat arifin temiz, açık ve saf gönlüdür, hakikat cemalinin tecellîgâhı ve ezeli mâşukun tecellîsi, söylenmemiş ve bilinmeyen sırların tümünü tam gösteren ayna, yaratılış sırlarının bilindiği yer olarak kabul edilmiştir. Ariflerin dünyasında gönül/kalp ilâhî sırların mahzeni ve makamı olduğu için kendine özgü bir anlam kazanmıştır. Câm-ı gîtînumâ olarak da bilinen kadeh, her şeyi saf ve olduğu gibi yansıtan ayna olarak da tabir edilmiştir. Hakikatin ve âlemin sırlarının onda apaçık görüldüğü câm-ı gîtînumâ, her şeyi aşıkâr ve saf göstermesinden dolayı kendisi de bu saflığına mazhar olmuştur.

بسی گفتند هر نوعی از اینها

⁵² İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 1-2.

⁵³ Yâheggî, a.g.e., s. 275-276.

نبود آن جام جم جز نفس دانا
چو نفس تیره روشن کرد انسان
نماید اندر او آفاق یکسان
چو انسان گشت اندر نفس کامل
شود بر کل موجودات شامل
ز چرخ و انجم و از چار ارکان
نموداری بود در نفس انسان
حقیقت دان اگر چه آدم اس
چو عارف شد به خود جام جم است او
(شبستری)⁵⁴

[Bunların her türünden çokça söylendi

Bilge nefisten başka bir şey değildi o câm-ı Cem

İnsanoğlu kararmış nefsini aydınlatınca

O afakları bir ve yeksan gösterir

İnsanoğlu nefsini terbiyede kemale erince

Bütûn yaratılmışı kapsar

Felekten, nücûmdan ve dört unsurdan

İnsan nefsinden örneklerdir

Her ne kadar sade insan olsa da hakikat bil

Ariflik mertebesine varınca câm-ı Cem'dir o]

Kadeh tasavvufî mânada birçok anlamı olan bir ıstılah olarak kullanılır. Gönül, kurumuş çiçek, dünya âleminin zerrelere, münir dostun gönlü gibi mefhumlarda arif insana göre çok değerli ve itibarlıdır. Arifler, cisim(beden) ve tenlerini, onun kirini ve pasını

⁵⁴ İmâmî ve Mâlgird, a.g.m., s. 15-16.

temizleyerek hakikatin kendisi olan tasavvufî şaraba ulaşabilecekleri bir kadehe benzetirler. Tasavvufta insan, Cem'in kadehine benzetilmiş ve bu benzetmedeki kadeh de arifin temiz gönlü şeklinde belirtilmiştir. Arifin cismi ve teninin tamamı değil sadece temiz gönlü berraklığı ve saflığı gösteren kadeh olmuştur. O gönül ki canın huzur bulduğu, aşk sultanının bulunduğu ve can nurunun melekût âleminde gelip nurlandığı yer olmuştur. Günümüz sufi şeyhlerine göre "câm-ı Cem" arifin kalbidir ve arif temiz kalbiyle gaybın sırlarından haberdar olabilmıştır. Tasavvufî inanışa göre bilinmez sırlara erişmek için temiz ve saf bir kalbe ihtiyaç vardır. Elbette arifler bütün gönülleri kast etmemekte, onların câm-ı Cem diye gördükleri gönüllerin basiret sahibi olduğu ve mutlak varlıktan haberdar olduğu temiz gönülle olmuştur. Bu gönüllere hiçbir şekilde bir kir ve pas değmemiştir. Mârifet ve hakikatle mutlak varlığa ulaşabilen, zorluklara rağmen mutlak gerçeğe yakın olan bir gönül ancak bu sıfatı taşıyabilmiştir. Bu da ancak her şeyin farkında olan, hakikati arayan bir insanın pak gönlü olabilmıştır.⁵⁵

به سِرِّ جامِ جمِ آنکه نظر توانی کرد

که خاک میکده کحل بصر توانی کرد (حافظ)⁵⁶

[Meyhane eşiğinin toprağını göze sürme olarak çekersen

O vakit câm-ı Cem'in sırlarına vakıf olursun]

گفتم این جام جهان‌بین به تو کی داد حکیم

گفت آن روز که این گنبد مینا می‌کرد (حافظ)⁵⁷

[Dedim ki: Ey hekim, cihani gören bu kadehi sana ne zaman verdi

Dedi ki: mavi gök kubbenin kurulduğu o gün]

جام جهان‌نماست ضمیر منیر دوست

اظہار احتیاج خود آنجا چه حاجت است (حافظ)⁵⁸

⁵⁵ Emirkemâlî ve Mâhyâr, a.g.m., s. 131-132.

⁵⁶ Muhammed Rızâ Bozorgger-i Hâligî, Şâh Nebât-i Hâfiz: Şerh-i Gezelhâ Hemrâh ba Muggedime û Teleffuz-i Vâjegân-i Dişvâr, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1382 s. 365.

⁵⁷ Bozorgger-i Hâligî, a.g.e., s. 362.

⁵⁸ Bozorgger-i Hâligî, a.g.e., s. 89.

*[Münir dostun gönlüdür dünyayı gösteren kadeh
Kendi ihtiyacını söylemesine ne hacet var]*

Bazen de şairler onu yani kadehi, hakikat tecellîsinin aynası olarak görmüşlerdir. Ezeli ve ebedi sırların onda gizli ve birbiriyle bağlantılı olduğunu düşünmüştür. İlahî sırların ve yaratılış gizeminin anlaşıldığı, rabbânî nurun görüldüğü hakikat tecellîgâhıdır. Bu tecellîgâh da ancak arifin pak gönle sahip olması ile mümkündür.

بیرون ز حدود کاینات است دلم
برتر ز احاطه جهانست دلم
فارغ ز تقابل صفاتست دلم
مرآت تجلیات ذاتست دلم (جامی)⁵⁹

[Kâinat sınırlarının ötesindedir gönlüm

Dünyayı kavramanın da ötesindedir gönlüm

Sıfatların tekabülünden ötedir gönlüm

[Yaratılış tecellîsinin aynasıdır gönlüm]

Sonuç

İnsanlık tarihinin ilk hikâyelerinin temel kaynağı olan mitoloji ve ona bağlı olan imgeler insanlığın geçmişine tutulan bir ayna olmuştur. İnsanlığın düşüncelerini geçmişten içinde bulunduğu ana aktaran, ruhânî ve mânevî geçmişe sahip mutlak varlık dünyasına aralanan bir kapı olmuş ve gerçek dünyanın anlaşılmasında sembol ve imgeler yoluyla etkili olmuştur. İlk dönem insanlık kültürünün önemli bir parçası olan mitoloji ve mitler; insanlığa geçmişini bilme, özünü arama, kendini sorgulama fırsatı vermekle birlikte geçmiş ve gelecek arasındaki bilgi akışı için de bir aracı olmuştur. Beşeriyetin içinde bulunduğu olumsuz koşullar karşısında kendisinin sığındığı ya da onu olumsuzluklar karşısında koruduğu bir güvenli sığınağı olmuş ve ona ümit ve güç vermiştir. Sûfiyâne inzivâlar, iç dünyaya yönelik ve

⁵⁹ İmâmî ve Mâlgird, a.g.e., s. 16.

dünyadan el çekme gibi sebeplerle insanlık için güvenilir bir sığınak olmuştur. Böylece mitolojik edebî yapılar ve unsurlar hamâsî eserlerden irfanî eserlere aktarılmıştır. Fars edebiyatında irfanî hamâsî eserlerin varlığına olanak sağlayıp kalıcı olmuştur. İran'ın antik mitolojik düşüncelerin İslamî kültürel öğretiler ile uyumlu olup irfanî hamâsî gelişmelerin oluşmasında son derece etkili olmuştur.

Mitolojik bir imge olarak câm-ı Cem; kehanetlerde bulunma, geleceği görme, dünyadaki gelişmelerden haberdar olma, bir olayı görme ve değerlendirme gibi durumlarda kullanılmıştır. Bu sihirli kadeh, hamâsî eserlerde imgesel bir kullanıma sahip olmuştur. Câm-ı Cem, İran hükümdarlarından Cemşîd ve Keyhüsrev'e ait olduğu düşünülen sihirli bir kadehtir. Bunların yanı sıra Hz. Süleyman ve Büyük İskender'e ait olduğu da bilinmektedir. Özellikle de câm-ı Cem terkibi ile yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Klasik Fars edebiyatının yayılmasında etkisi olan tasavvufî eserler önemli olmuş ve bu eserlerdeki imgeler ve tabirler kendine has bir gizem ve sırra sahip olmuştur. Bunların bir kısmı eski İran kültürünün geçmişi ve mitolojisi ile bağlantılı olmuştur. Tasavvufî eserlerde söz konusu tabirlerin her birinin bilinmesinin ve anlaşılmasının etkisi yadsınamaz bir gerçektir. İran tasavvufunun en önemli mefhumu olarak kabul gören tabir ve ıstılahlarından biri olan “câm-ı Cem” tabiridir.

Tasavvufî eserlerde Câm/kadeh ıstılah olarak varlık âleminin tecellîsi, ilâhî sırların bilinmesi, zatın belirlenmesi ve bilinmesi gibi tasavvufî mefhumların açıklanması için bir imge ve motif olarak kullanılmıştır. Tasavvufta insan, Cem'in kadehine benzetilmiş ve bu benzetmedeki kadeh de şüphesiz arifin temiz gönlüdür. Arifin cismi değil sadece temiz gönlü kast edilmiştir ki bu temiz gönül olarak berraklığı ve saflığı gösteren kadeh olmuştur. O gönül canın huzur bulduğu, aşk sultanının bulunduğu ve can nurunun melekût âleminde gelip nurlandığı yer olmuştur. Ariflerin câm-ı Cem diye gördükleri gönül, basiret sahibi ve mutlak varlıktan haberdar olabilecek temiz gönüller olmalıdır, bu gönüllere hiçbir şekilde kir ve pas değmez ve bu gönüller kirlenmez gönüllerdir. Marifet ve hakikatle mutlak varlığa ulaşmak istenmiş, bu zorlu yoldaki zorluklara rağmen mutlak gerçeğe yakın olmak için temiz bir gönül şart görülmüştür. Tasavvufî eserlerde kadehten murat arifin temiz ve saf gönlüdür, hakikat cemalinin tecellîgâhı, ezeli sevgilinin tecellîsi ve bilinmeyen sırların tümünü gösteren, yaratılış sırlarının bilindiği yer olarak kabul

edilmiştir. Ariflerin dünyasında gönül/kalp ilâhî sırların mahzeni olduğu için kendine özgü bir anlam kazanmıştır.

Câm/kadeh bir ıstılah olarak Fars şiirinin en temel ve yaygın mazmunlarından biri olarak sayılmıştır. Bu yaygın kullanım câm ve câm terkiplerinin edebi eserlerde kalıcı olmasını sağlamış, ayrıca onun diğer mefhumlarının da tasavvuf edebiyatında yer almasına ve bedîî terkiplerin tasavvuf şiirine girmesine olanak sağlamıştır. Bu kelime, tabir veya söz öbeği özel bir sır ve gizemi içinde barındırıp bazısı mitolojik ve eski kültürle doğrudan ilgilidir. Bu mitsel ve tasavvufî unsurun geçmişi ve kaynağı çok eskilere dayanmaktadır.

Kaynakça

A‘zamyân Bîdgul, Cemîle, “Câm der Edebiyyât-ı Fârsî û Pîşîne-i Ân”, Faslnâme-i Edebiyyât-ı İrfânî û Ustûreşinâhtî, 17/5, (1988), s. 9-23.

A‘zamyân, Cemile, Mâhûzî, Emîrhuseyîn ve Tâvûsî, Mahmûd, “Cemşîd û Hûrşîd yâ Câm-ı Cem der Ş‘ir-i Hâcû û Hâfız”, Pejûheşnâme-i Edeb-i Hamâsî, 1/29, (1399), s. 41-73.

Abdu‘l-resûlî, Ali, Dîvân-i Hâkânî-yi Şervânî, Çâphâne-yi Mervî, Tahran, 1357.

-----, Dîvân-i Hekîm Ferruhî-yi Sîstânî, Metbe‘i Meclis, Tahran, 1311.

Albayrak, Nurettin, “Cem”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 279-280.

Bozoger-i Hâligî, Muhammed Rızâ, Şâh Nebât-i Hâfız: Şerh-i Gezelhâ Hemrâh ba Muggeddime û Teleffuz-i Vâjegân-i Dişvâr, İntişârât-i Zevvâr, Tehrân, 1382.

Desp, Seyîd Ali ve Gubâdî, Hüseyin Ali, “Ferâz û Furûd-i Ustûre der Edeb-i Fârsî Pes ez A‘sr-i Hâfız”, Faslnâme-yi İlmî Pejûheşî Kâveşme, 26 (1392), s. 279-303.

Emirkemâlî, Me’sume ve Mâhyâr, Ebbâs, “Bâztâb-ı Usture-yi Câm der Edebiyyât-ı Klâsîk”, Faslnâme-i Tehessus-i Tefsîr û Tehlîl-i Mutûn-i Zebân û Edebiyyât-i Fârsî, 3, (1395), s. 119-136.

Fürûzânfer, Bedüzzemân, Kulliyât-i Şems-i Tebrîzî, Mûesse-i İntişârât-i Emîrkebîr, Tahran, 1376.

Hâlikî-yi Mutlek, Celâl, Şâhnâme (ez Dastan-i Kâmûs Kuşânî ta Pâyân-i Pâdşâhî-yi Keyhusrev) Ebu'l-Kâsım-i Firdevsî, Behş-i Yekom/2, İntişârât-i Sohen, Tahran, 1394.

Hedyucem, Huseyîn, Vâjenâme-i Gezelhâyi Hâfız, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1393.

İkbâl, Abbâs, Divân-ı Emîr'ul-Şuerâ Muhammed b. Abdulmelik Nişâbûrî Mutehelis be Mu'izî Mutezemmin Gesâyid û Gezeliyât û Mucedde'ât, Kitâbfurûşî-yi İslâmiye, Tahran, 1318.

İmâmî, Nesrullâh ve Mâlgird, Nûşîn, “Usture-yi Câm-ı Cem û İrfân-i İslâmî”, Pejûheşhâ-yi Edeb-i İrfânî(Govher-i Gûyâ), 6/2, (1391), s. 1-24.

Kurnaz, Cemâl, “Câm”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 41-42.

Muin, Muhammed, Ferheng-i Fârsî (Yekcildî), İntişârât-i Sorâyîş, Tahran, 1387.

Nurettin Albayrak, “Cem”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 279-280.

Pala, İskender, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2020.

Razî, Hâşım, Dîvân-i Zahîr Fâryâbî bâ Fihrist-i Kâmil û Muceddime û Mugâbele ûn Teshîh, İntişârât-i Kâve. Tahran, 1320.

Yâheggî, Muhammed Cafer, Ferhengî Esâtîr û Dâstânvârehâ der Edebiyyât-i Fârsî, Neşr-i Ferhengî Mu'asır, Tahran, 1386.

Yaylalı, Yasemin, “Klasik Fars ve Türk Şiirinde Şehnâme Karakterleri”, Nüşa, 49, (2019), s. 45-68.

Yazıcı, Tahsin, “Câm-ı Cem”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 42.

Yeğmâyî, Hebîb, Gerşâbnâme-yi Hekîm Ebûnesr Alî b. Ahmed Esed-î Tûsî, Ketâbhâne-yi Tehûrî, Tahran, 1354.

Yıldırım, Nimet, Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2008.

www.fa.wikipedia.org/wiki/گستهم(Erişim:28.03.2022).